

Verzet tegen de Japanse bezetter op Sumatra

Een vergeten hoofdstuk

Tussen 1942 en 1945 had een Japans militair bestuur Nederlands-Indië in zijn greep. Maar onder de verschillende bevolkingsgroepen in Noord-Sumatra vormden zich diverse groepen personen die zich niet neerlegden bij de Japanse overheersing. In provisorische verzetskernen trachtten zij voorbereidingen te treffen voor de komst van de geallieerden, en burgers en krijgsgevangenen in de kampen te ondersteunen. Deze verzetskernen bleken niet opgewassen tegen het uitgebreide inlichtingen- en politieapparaat van de Japanse bezetter. Binnen enkele maanden was het merendeel gearresteerd en verhoord. Velen moesten hun betrokkenheid met de dood bekopen.

*E.P.M. Zwinkels MA**

Zesenzestig jaar geleden, op 15 augustus 1945, maakte de Japanse overgave een eind aan de Tweede Wereldoorlog in de Pacific. Hiermee kwam ook een eind aan de Japanse bezetting van Nederlands-Indië, waar een gemilitariseerd bestuur de macht in handen had gehad.

Een van de meest ingrijpende maatregelen was het uitbannen van alle Europese invloeden, wat inhield dat alle Europeanen en een deel van de Indo-Europeanen werden ondergebracht in burger- of krijgsgevangenkampen. Onder de verschillende bevolkingsgroepen bevonden zich personen die zich niet neerlegden bij de Japanse overheersing en pogingen ondernamen om verzet te plegen.

In deze periode van herdenken en gedenken verdient dit aspect van de oorlog aandacht.

De Tweede Wereldoorlog in Azië is een ‘verre’ oorlog, waarvan de gebeurtenissen nauwelijks deel uitmaken van het collectief geheugen. Het verzet dat zich in Indië afspeelde kan daarom worden bestempeld als een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Het wordt tijd dat daar verandering in komt.

Dit artikel richt zich op het verzet in het noorden van Sumatra. Wat hield dat verzet precies in en wie was erbij betrokken? Hoe werd het verzet georganiseerd? En hoe reageerde de Japanse bezetter op het verzet?

Einde van de strijd

De Japanse inval

Al decennialang streefde Japan naar een Groot-Aziatische ‘welvaartssfeer’. Nederlands-Indië was een belangrijke schakel in de verwezenlijking van deze expansieplannen. Indië had een strategische ligging ten opzichte van andere gebieden in Zuidoost-Azië en was rijk aan grondstoffen. Begin 1942 vielen Japanse

* De auteur heeft geschiedenis gestudeerd en werkt momenteel als promovenda bij de Universiteit Leiden aan haar proefschrift over *transitional justice* in Nederlands-Indië na de Tweede Wereldoorlog. Dit artikel is gebaseerd op het boek *Het Overakker-complot. Het Indisch verzet op Sumatra, 1942-1945*, dat in mei bij uitgeverij Spectrum verschijnt. Esther Zwinkels won in 2010 de Erik Hazelhoff Aanmoedigingsprijs voor de beste masterscriptie geschreven aan een Nederlandse universiteit.

troepen op verschillende plaatsen de archipel binnen om in korte tijd de belangrijkste plaatsen in te nemen en de macht te consolideren. In februari 1942 landden Japanse troepen op Sumatra. In Midden-Sumatra stond het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) onder bevel van territoriaal commandant generaal-majoor R.Th. Overakker. De troepen in Atjeh en Onderhorigheden werden aangestuurd door kolonel G.F.V. Gosenson, die als officier in het Korps Marechaussee in Atjeh naam had gemaakt en reeds verschillende onderscheidingen had ontvangen.

De troepen op Sumatra deden in aantal en bewapening onder aan de Japanse troepen. Bovendien heerste onder hen een slecht moreel. Hierdoor moesten zij zich in navolging van het KNIL in – nagenoeg – alle andere delen van de archipel overgeven na slechts enkele weken strijd.¹ De ongeveer drieduizend aanwezige KNIL-militairen op Sumatra werden krijgsgevangen gemaakt en ondergebracht in diverse krijgsgevangenkampen.²

FOTO PRIVÉCOLLECTIE V. VAN DER ZIJL

Kolonel G.F.V. Gosenson op het Malieveld te Den Haag na uitreiking van de MWO Ridder 4e klasse

FOTO PRIVÉCOLLECTIE FAMILIE OVERAKKER

Portret van luitenant-kolonel R.T. Overakker, omstreeks 1939. In februari 1942 zou hij worden bevorderd tot generaal-majoor

Orders

Overakker en Gosenson legden zich niet neer bij de Japanse overname en gaven hun ondergeschikten kort voor de overgave en later in het krijtsgevangenkamp enkele orders. Gosenson zag heil in het voeren van guerrilla en gaf enkele ondergeschikten de opdracht om zich in de bossen van Atjeh terug te trekken.

Overakker daarentegen was in de veronderstelling dat binnen afzienbare tijd de geallieerden op Sumatra zouden landen en de Japanse troepen zouden verdrijven. Doorvechten zou nodeloos slachtoffers kosten. Ook verwachtte

- 1 Voor een gedetailleerde beschrijving van de strijd, zie: C. van den Hoogenband en L. Schotborgh (red.), *Nederlands-Indië contra Japan VI* ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1959); J.J. Nortier, 'De gevechten van het Commando Midden-Sumatra, februari/maart 1942', *Stabelan* 20 (1994) 3, blz. 2-12; Idem, 'De acties in het noorden van Atjeh', *Stabelan* (1986-1987) blz. 13-20. Alleen op Timor en Nieuw-Guinea werd nog tot augustus 1942 en eind 1944 een guerrilla gevoerd.
- 2 J. van Dulm, J.R. van Diessen en E. Braches (red.), *Geïllustreerde atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië, 1942-1945*, dl.1 (Zierikzee, Asia Maior, 2000) blz. 5 en 24: Volgens Van Dulm waren er 3000 tot 3500 KNIL-militairen op heel Sumatra krijtsgevangen gemaakt. Volgens Overakker waren er 2500-3000 krijtsgevangenen van het KNIL alleen al in Medan bijeengebracht.

hij dat het Japanse leger de inheemse militairen uit krijgsgevangenschap zouden vrijlaten.

Hoewel hij geen concrete plannen had gaf Overakker zijn ondergeschikten instructies om voorbereidingen te treffen voor het herstel van het Nederlands-Indisch bestuur en de komst van de geallieerden. Zij moesten een 'vijfde colonne' vormen; een eenheid die voor de vijand opereerde. Dit hield in dat de inheemse militairen na vrijlating werk dienden te zoeken op ondernemingen in de omgeving, om bij de komst van de geallieerden de wapens op te pakken en zich tegen het Japanse leger te keren. Daarnaast dienden zij de geïnterneerden en krijgsgevangenen met medicijnen en andere benodigdheden te ondersteunen.

Overakker en Gosenson waren zelf niet bij de uitvoering van de verzetsplannen betrokken, aangezien zij na enkele weken werden overgeplaatst naar Formosa (thans Taiwan), waar zij een jaar tezamen met hoge geallieerde officieren in krijgsgevangenschap doorbrachten. Voor zijn vertrek had Overakker het bevel over de residenties in het noorden van Sumatra via een schriftelijke order overgedragen aan de reservekapiteins K. ten Velde en C. Woudenberg.³ De twee kapiteins trachtten in de maanden die daarop volgden de plannen verder uit te werken en geschikte personen binnen en buiten de

kampen te vinden om bij de verzetsactiviteiten te betrekken. Dit was door alle beperkingen geen gemakkelijke opgave.

Vrijheidsbeperkingen

Een belangrijk aspect van het Japanse bezettingsbeleid was de 'japanisering' van de samenleving. Grote propagandacampagnes moesten de inheemse bevolking overtuigen van de Japanse superioriteit. Tegelijkertijd dienden alle Europese invloeden uit de samenleving te verdwijnen. Het Japanse bestuur paste het onderwijssysteem aan en tolereerde slechts het spreken van de Japanse en Maleise taal. Europese ambtenaren werden vervangen door Japanse of inheemse personen.

De meest ingrijpende maatregel vormde de internering van de Europese, en aanvankelijk ook de Indo-Europese, bevolking. De Japanners beschouwden de inheemse bevolking als Aziatische 'broeders'. Inheemse militairen kwamen dan ook snel weer op vrije voeten.

Enkele weken na de capitulatie lieten de Japanners ook een aantal (Indo-)Europeanen uit krijgsgevangenschap vrij om in dienst van het Japanse bestuur te werken. Deze personen, herkenbaar aan een witte armband met een rode bol, kwamen – vooral na de oorlog – bekend te staan als 'ballenjongens' of 'Nippon-werkers'. Zij waren voornamelijk landbouwkundigen, ingenieurs en economen die bij het uitbreken van de oorlog als reservisten en stads- en landwachten⁴ waren gemobiliseerd.

Op voorwaarde dat ze een verklaring op erewoord tekenden, waarin zij beloofden geen acties te ondernemen die ten nadele van Japan zouden zijn, konden ze buiten de kampen hun oude werkzaamheden voortzetten.⁵ Op deze manier trachtte het Japanse bestuur de economie draaiende houden.

De verzetsorganisatie

Samenstelling

Ten Velde en Woudenberg zochten in hun kennissenkring naar betrouwbare personen. Ze benaderden bekenden van het werk, uit

3 De originele order is opgenomen in de Japanse bundel met processtukken: Nederlands Instituut voor Oorlogsdokumentatie (NIOD) Amsterdam, Indische collectie (IC) 3093, proces Overakker-Gosenson.

4 Stads- en landwachten waren paramilitaire groepen, die voornamelijk bestonden uit personen die van reserve- en militieplicht waren vrijgesteld vanwege hun civiele functies.

5 De verklaring op erewoord had in mei 1940 in Nederland voor veel beroering gezorgd. De grote vraag was of het tekenen van de verklaring in ruil voor vrijlating uit krijgsgevangenschap in strijd was met de officierseed, waarbij officieren trouw aan de koningin hadden gezworen. Zie voor informatie over het erewoord: Ph.M. Bosscher, 'Rondom de verklaring op erewoord', in: G. Teitler, *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren, De Bataafsche Leeuw, 1984) blz. 103-115; J.D. Schepers, 'De vrijlating van krijgsgevangenen op erewoord of belofte', *Militair Rechterlijk Tijdschrift* 57(1964) blz. 209-215; Leo de Hartog, *Officieren achter prikkeldraad 1940-1945. Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap* (Baarn 1983). In Indië bestond ook onduidelijkheid over de Japanse verklaringen. Gouverneur-generaal A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en luitenant-generaal H. ter Poorten concludeerden dat de Japanse verklaringen in strijd waren met de Conventies van Genève en achtten deze daarom niet in strijd met de officierseed. Zie: Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) Den Haag, Nederlands-Indië contra Japan (NlCJ) 10/4, Gen-maj. Ilgen aan wnd C.Z.M., 19-11-1945; P. Scholten, *Op reis met de 'Special Party'. Oorlogs- en kampherinneringen* (Leiden, Sijthoff, 1971) blz. 110-111.

het leger of uit het verenigingsleven. Uiteindelijk vormde zich een gemêleerd gezelschap dat betrokken was bij het verzet. Zowel officieren, ambtenaren en andere personen van Nederlandse en Indo-Europese afkomst waren betrokken bij het opzetten van de plannen. Vanwege de relatieve bewegingsvrijheid die zij genoten was de uitvoering van de plannen buiten de kampen veelal in handen van Nippon-werkers, Indo-Europeanen, inheemse militairen en burgers.

De inheemse verzetsleden waren voornamelijk Molukse en Menadonese militairen. Daarnaast komen enkele Timorezen en Javanen voor in de lijst met verzetsstrijders. Deze verhouding valt te verklaren uit de samenstelling van het KNIL op Sumatra en de ideologische overtuiging van de militairen: het waren de Nederlands-gezinden en veelal christelijke bevolkingsgroepen.⁶

De inheemse burgers die het Nederlandse verzet steunden waren veelal familieleden van Molukse en Menadonese KNIL-militairen. Het was de gewoonte dat een echtgenote haar man volgde naar de plaats waar de militair was gestationeerd. Ook Chinezen waren betrokken in het verzet, maar zij hebben zich in beperkte mate ingelaten met de Europese verzetskernen.

De Sumatraanse bevolking, op enkele Atjeërs na, nam een vijandige houding aan ten opzichte van de verzetsinitiatieven. Zij zag – aanvanke-lijk – mogelijkheden om haar macht uit te breiden door de zijde van de bezetter te kiezen. Op steun van de lokale bevolking hoefden verzetsleden dus niet te rekenen.⁷

Bijeenkomsten

Hoewel de KNIL-militairen al in april 1942 krijgsgevangen waren gemaakt, vond er pas vanaf december 1942 concreet overleg van verzetsleden plaats. De leden kwamen samen in onder meer Gloegoer en de Sint Jozefschool, in die periode de twee voornaamste kampen voor werkende en niet-werkende krijgsgevangenen in de omgeving van Medan.⁸ Buiten de kampen hielden vrijgelaten Indo-Europese en inheemse militairen ook wel

besprekingen in het huis van contactpersonen. Dit was niet minder riskant. Het samenkomen van meerdere personen, zowel binnen als buiten de kampen, werd binnen korte tijd opgemerkt door burgers of Japanse inlichtingendiensten.

Grote propagandacampagnes moesten de inheemse bevolking overtuigen van de Japanse superioriteit

Woudenberg en Ten Velde waren zich bewust van de kans om opgepakt te worden door de militaire politie. Ze voegden regels toe aan de schriftelijke order van Overakker: indien zij niet meer in staat zouden zijn gehoor te geven aan de order, zou het bevel worden overgedragen aan een goede vriend van Ten Velde, commissaris van politie 1^e klasse in Medan, P.A.J. de Bruijn.⁹

Organisatie

Er ontstonden drie verzetskernen in het noorden van Sumatra. Elke kern bestond uit kleinere groepen. Het centrum van verzet was gevestigd in de omgeving van Medan. Hiervandaan onderhielden enkele leden contacten met de verzetskern in Atjeh (rond Takengon en Kotatjane) en in Sumatra's Westkust (rond Padang).

Er was echter geen sprake van intensieve samenwerking tussen deze afdelingen. Gezien de grote afstanden tussen deze gebieden en de verscherpte controle door de Japanse autoriteiten was regelmatig contact onderhouden vrijwel onmogelijk. De verzetskern in Padang

6 Jaap de Moor, 'Met klewang en karabijn: een militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1915-1949)' in: Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels, *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam, Balans, 2003) blz. 199-244, aldaar 218-233.

7 Anthony Reid, *The blood of the people. Revolution and the end of traditional rule in Northern Sumatra* (Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1979) blz. 84-87.

8 NIMH, NiCJ 5/12, Verklaring G.J. van Wezel, 2-9-1946; NA 2.10.58, 677 Blogg, J.H.M., Verklaring J.H.M. Blogg, 8-9-1946; NIOD, IC 3176, Memoires Maseland, z.d. [eind 1949]. Voor informatie over de kampen: Van Dulm, *Geïllustreerde atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië*.

9 NIOD, IC 3094, proces Overakker-Gosenson.

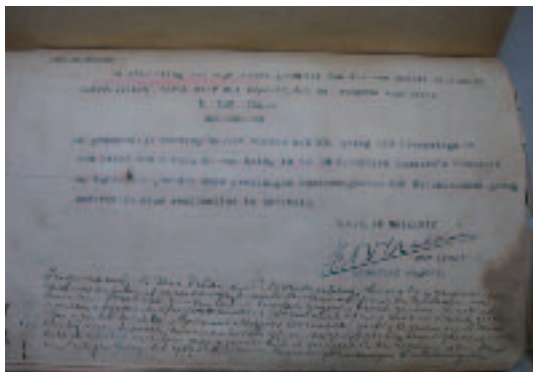

FOTO E. ZWINKELS, NIOD

De originele schriftelijke order van Overakker waarin hij het bevel overdraagt aan Ten Velde en Woudenberg. Onderaan staat een handgeschreven toevoeging van Ten Velde en Woudenberg om het bevel aan De Bruijn over te dragen (Uit: de Japanse procesbundels van het Overakker-proces, Indische Collectie 3093)

opereerde dan ook tamelijk zelfstandig ten opzichte van de kernen in Medan en in Atjeh. De leden van een verzetskern stonden niet allemaal met elkaar in contact. Aanvankelijk was het plan van Ten Velde en Woudenberg om de organisatie op te zetten volgens het zogeheten 'cellensysteem': personen zouden alleen contact houden met hun leider en enkele betrokkenen.¹⁰ In praktijk bleek dit niet te realiseren. Mede vanwege het dicht opeen leven in de kampen was het onvermijdelijk dat leden en niet-leden op de hoogte waren van elkaars activiteiten.

Omvang

Het is niet mogelijk exact te bepalen hoeveel personen er bij het verzet in Noord-Sumatra betrokken waren. Niet alleen is er onvoldoende informatie om vast te stellen met wie alle verzetsleden contact onderhielden, ook is het problematisch om duidelijk af te bakenen

wanneer iemand tot een verzetsgroep behoorde. Toch kan op basis van diverse bronnen worden gesteld dat zeker 230 personen waren betrokken bij het verzet in dit deel van de archipel. En ongeveer 600 personen zouden zich bij de 'vijfde colonne' aansluiten.¹¹

Op de totale Sumatraanse bevolking van meer dan acht miljoen (1930) lijkt dat aantal zeer beperkt. Maar hierbij moet worden bedacht dat de lokale bevolking geen medewerking verleende. Bovendien was een aanzienlijk deel van de Indo-Europese bevolking geïnterneerd, of elders tewerkgesteld, waardoor zij beperkt was in haar handelen.¹²

FOTO E. ZWINKELS, MUSEUM BRONBEEK

Het originele vaandel van het Korps Marechaussee in Atjeh. Tijdens de oorlog is het vaandel begraven om na de oorlog aan de koningin te kunnen overhandigen

Financiering

De verzetskernen financierden hun activiteiten uit verschillende fondsen. Nog voor de capitulatie had Overakker een grote som geld opgenomen van de Javasche Bank, en deze meegenomen op expeditie. Naar verluidt zou het om ongeveer f 600.000 gaan, waarschijnlijk afkomstig uit KNIL-tegoeden.

Naast dit bedrag stelden ook welgestelde particulieren geld beschikbaar voor het treffen van voorzieningen. Zo zijn de namen van enkele artsen, een notaris en enkele Chinezen bekend die financiële steun boden.¹³ Hoeveel geld er in totaal beschikbaar was, is niet bekend.

10 NIMH, NICJ, 5/12, Verklaring J.W. Zaaijer, 22-10-1946.

11 Deze berekening is gebaseerd op de contacten tussen verzetsleden die naar voren zijn gekomen in de (naoorlogse) verklaringen en de Japanse processtukken. Een uitgebreide onderbouwing is te vinden in de genoemde scriptie.

12 Widjojo Nitisastro, *Population trends in Indonesia* (Ithaca, New York, Cornell University Press, 1970) blz. 75; Reid, *The blood of the people*, blz. 43. Nitisastro vermeldt 8.254.843 inwoners op Sumatra op basis van de volkstelling in 1930, Reid specificeert naar etnisch onderscheid in Oost-Sumatra: slechts 0,7 procent van de 1,7 miljoen inwoners was van Europese afkomst, 1,1 procent van Indo-Europese.

13 NIOD, IC 1936, 1st hearing record Woudenberg, 11-9-1943, NIOD, IC 1936, Prelim. inq., 1st hearing record Maseland, 15-10-1943.

In ieder geval ontvingen ongeveer 500 à 600 soldaten eenmalig een bedrag van f 20 om hun families te onderhouden. Het overgebleven geld werd verdeeld onder enkele personen die een steunfonds beheerden. Zij konden het geld aanwenden voor de aanschaf van medicijnen, gebruiksvoorwerpen en voedsel ter ondersteuning van de vrouwen en kinderen in de kampen. Ook was er geld gereserveerd voor guerrillavoering en voor voorbereidingen van de komst van de geallieerden.¹⁴

Activiteiten

Type verzet

Als men spreekt over het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog roept dat al snel associaties op met illegale pers, het helpen van onderduikers en het plegen van aanslagen op Duitse stellingen. In Nederlands-Indië waren de verzetsactiviteiten echter van een andere aard.¹⁵

Allereerst beperkten de al genoemde interneringen en de militarisering van het Japanse bestuur de bewegingsvrijheid. In afwachting van de komst van de geallieerden was een groot aantal inheemse KNIL-militairen aan het werk op nabijgelegen ondernemingen. Zoals hen was opgedragen, troffen de leden voorbereidingen voor de geallieerde landing. Zo zouden er wapens zijn verstoppt in de bossen. Er waren instructies om, wanneer het moment daar was, bruggen, wegen en vliegvelden onklaar te maken.

Ook verzamelden leden van het verzet gegevens over de locaties en sterkte van Japanse troepen om deze door te kunnen geven via radioberichten. Deze inspanningen hebben echter geen zichtbare resultaten opgeleverd, omdat de voorbereidingen pas van nut zouden zijn na de landing van de geallieerden.

Ook de guerrillastrijd waar Gosenson op had aangestuurd, heeft niet plaatsgevonden. Wel wist een groep van aanvankelijk zeventig militairen onder leiding van eerste luitenant H. van Zanten een jaar lang uit handen van het Japanse leger te blijven door gezamenlijk door de bossen in Noord-Atjeh te trekken.

Contactpersonen uit nabijgelegen ondernemingen ondersteunden de groep door het doorgeven van berichten en het verbergen van voedsel.¹⁶ Van Zanten wist de Japanse legerleiding tot wanhoop te drijven door steeds zijn bivak te verplaatsen. De acties beperkten zich echter tot het omzeilen van de Japanse speurders. Hoewel er enkele soldaten zijn gesneuveld en de intentie om in actie te komen er wel was, is het dus niet tot een gewapende confrontatie gekomen met de Japanse troepen vanwege het uitblijven van de komst van de geallieerden.

Van 'actief' oftewel gewapend verzet, is dus geen sprake geweest. Het geboden 'passieve' verzet is na de oorlog als 'burgerlijke ongehoorzaamheid' getypeerd, omdat het vooral gericht was op het niet meewerken met de bezetter.¹⁷ Passief betekent in deze context dan ook niet dat men niets ondernam, maar dat de activiteiten geen offensief karakter hadden.

Taken

Economische en bestuurlijke voorbereidingen voor de komst van de geallieerden en het herstel van het Nederlands-Indische bestuur behoorde tot de taken van de Nippon-werkers, omdat zij, zoals gezegd, enige bewegingsvrijheid genoten. Daarnaast waren de voornaamste activiteiten van verzetsleden het ondersteunen van het moreel van geïnterneerden en krijgsgevangenen, en hen te voorzien van goederen. Vooral medicijnen waren een schaars goed.

Voor het coördineren van activiteiten en het verzamelen en distribueren van goederen was het verzet sterk afhankelijk van personen die zich buiten de kampen konden begeven.

14 NIOD, IC 1936, hearing record Jordans, 16-9-1943; NIOD, IC 1936, 3rd hearing record Gosenson, 27-8-1943.

15 Zie C.J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2005) blz. 145-173.

16 Stukken over Van Zanten: J.J. Nortier, 'Een greep uit vele verzetsacties. Bezet Sumatra 1942-1943', *Ons Leger* 61 (3) blz. 59-69, aldaar 61-63; Idem, 'De acties in het noorden van Atjeh', *Stabelan* (1986-1987) blz. 13-20, aldaar 16-17.; NIMH, NicJ 4/33, Verklaring P.S.J. Ably, 6-10-1946; NIOD, IC 4650, D. van Zanten, Levensgeschiedenis van zijn zoon H. van Zanten, 1^e lt. der Marechaussee [Atjeh 1946].

17 NIOD, IC 278, A.G. Vromans en R. de Bruin, 'Het Indisch verzet gedurende de Japanse bezetting van Nederlandsch-Indië 1942-1945', 1965.

UIT ONS LEGER 61 (1977) 3, BLZ. 61

Eerste luitenant der marechaussee
H. van Zanten, omstreeks 1941.
Van Zanten dreef de Japanse
legerleiding tot wanhoop door
telkens zijn bivak te verplaatsen

Een bijzondere rol binnen het netwerk was weggelegd voor artsen, apothekers en verpleegkundigen. Veel artsen waren zelf geïnterneerd en kregen de opdracht van de Japanners om hun werk binnen de kampmuren te verrichten. Anderen dienden verschillende kampen te bezoeken. Dit stelde artsen in de gelegenheid om tijdens hun kampbezoeken informatie, geld en goederen uit te wisselen.¹⁸ Ook artsen die niet geïnterneerd waren en

actief waren buiten de kampen, vervulden een centrale rol binnen een verzetskern. Het ziekenhuis in Takengon was bijvoorbeeld een belangrijk uitwisselingspunt van berichten en goederen. Een groep verpleegsters en artsen wist goederen in het ziekenhuis te verstopten en waar nodig te distribueren. Deze mensen speelden een voorname rol in de ondersteuning van de groep van Van Zanten.¹⁹

Apothekers en artsen met een eigen praktijk fungeerden soms als doorgeefluik. Tijdens spreekuren en bij het ophalen van medicijnen was sprake van enige discretie van de zijde van de bewakers, waardoor berichten en goederen konden worden doorgespeeld aan boodschappers. Uiteraard waren de Japanse autoriteiten zich bewust van de rol die artsen en apothekers speelden en hielden hen scherp in de gaten.

Communicatie

Briefjes

Essentieel voor het uitvoeren van verzetsactiviteiten was een goede onderlinge communicatie. Op grote schaal wisselden personen informatie uit door op allerlei wijzen briefjes te smokkelen. De briefjes bevatten zowel persoonlijke informatie voor bijvoorbeeld familieleden, alsmede informatie over geplande activiteiten. De ballenjongens konden tijdens of onderweg naar het werk nieuws delen.

Ook gebruikten verzetsleden de vele koelies (plantagearbeiders; meestal van Javaanse of Chinese afkomst), handwerkslieden en handelaars die toegang hadden tot het kamp. Door briefjes in de prullenbak te doen die zij buiten het kamp brachten, konden leden van de corveedienst boodschappen overbrengen. Gewoonlijk ontvingen boodschappers 25 cent tot een gulden voor het overbrengen van berichten.²⁰

Met het oog op deze communicatielijnen werden inheemse bewakers en opzichters veelvuldig omgekocht om mee te werken, dan wel een oogje dicht te knijpen. Een Molukse gevangenisbewaker bracht geld, briefjes en nieuwsberichten het kamp in en gaf deze 's nachts door aan de krijgsgevangenen.²¹

18 NIOD, IC 1936, 1st hearing record Furstner, 17-9-43.

19 Zie voor meer details over deze groep mensen het dagboek van zuster Lenie Koch: Van Dijk, Noord Sumatra. F.N.J. van Dijk (red.), *Noord Sumatra in oorlogstijd. Oorspronkelijke dagboeken uit interneringskampen chronologisch samengevoegd*. Deel 13: Oorspronkelijk dagboek van zuster H.Ch. Koch, 16 februari 1942 -11 oktober 1945 (Makkum, Stichting Noord Sumatra Documentatie, 1998).

20 NIOD, IC 1936, 4th hearing record Gosenson, 28-8-1943.

21 Nationaal Archief (NA) Den Haag, 2.10.58 Commissie Gedragingen en Commissie Onderscheidingen (CGO), 2793 Noord-Sumatra, Kayadoe, H.A.J. 1946-1949, Verklaring J.H.M. Blogg, 16-12-1946.

Bij de minder streng bewaakte delen van een kamp, bijvoorbeeld bij de achtermuren, een tuin of achter in een hospitaal trachtten mensen pakjes en brieven het kamp in en uit te smokkelen.²² Geïnterneerden gebruikten zelfs de riolering in de kampen voor het verzenden van correspondentie. Toen de Japanse kamphoofden dit ontdekten lieten zij de afvoerkanalen met beton afsluiten.

Boodschappers

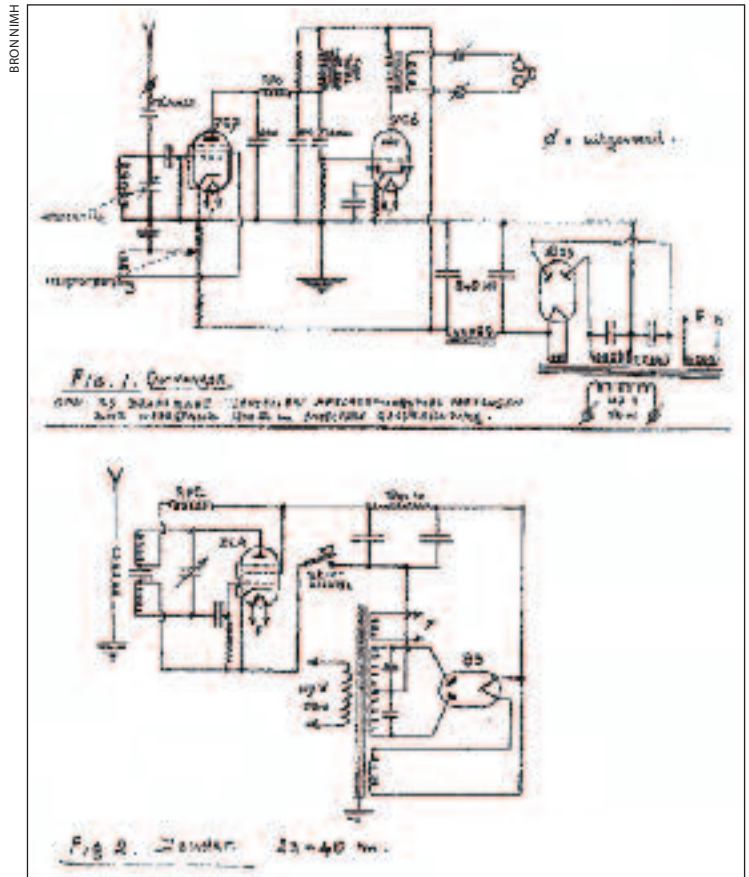
Om contact te onderhouden tussen de leden en de verzetskernen werd afgesproken dat voor elk contactpersoon op een plantage twee boodschappers of contactpersonen aangewezen werden om de groepen op de hoogte te stellen van ontwikkelingen. De berichten waren vooral in het Nederlands geschreven, opdat de inheemse boodschappers in veel gevallen de berichten zelf niet konden lezen.²³ Voor lange afstanden zetten de verzetsleden vooral inheemse of Indo-Europese boodschappers in, omdat zij het minst op zouden vallen. Een van de verzetsleden ging bijvoorbeeld verkleed als inheemse medicijnverkoper over straat.²⁴

Radio

Een van de belangrijkste manieren om op de hoogte te blijven van de laatste ontwikkelingen binnen en buiten Indië was om te luisteren naar radioberichten. In Nederlands-Indië waren ten tijde van het uitbreken van de oorlog naar schatting 100.000 radiosets in burgerhanden, zo ook op Sumatra.

Aanvankelijk stonden de Japanners het luisteren naar de radio toe, maar hier kwam snel verandering in. Om vergaande controle op het leven in Indië te krijgen en grootschalige Japanse propagandacampagnes te kunnen voeren, vaardigden de autoriteiten begin juli 1942 een verbod uit op het bezit van onverzegelde radiotoestellen.

Verzegelde toestellen konden alleen de Japanse zender ontvangen. Hoewel de Japanse controle toenam, bleek het niet moeilijk te zijn om ook verzegelde radio's te gebruiken voor het luisteren naar 'verboden zenders'. Na de overgave van Japan bleken nog steeds veel mensen

Tekening van een ontvangst- en zendinstallatie, gebouwd door enkele krijgsgevangenen in kamp Gloegoer

een radio in bezit te hebben.²⁵ Ook in kamp Belawan beschikten verzetsleden over een radio. Zij luisterden voornamelijk overdag naar berichten, omdat de radio 's avonds te veel lawaai maakte.²⁶

Een groepje krijgsgevangenen zag in kamp Gloegoer kans om begin 1943 aan ontvangst-apparatuur te werken.²⁷ Leden van de zoge-

22 NA, 2.10.58 CGO, 677 Blogg, J.H.M., Verklaring L.K. van der Horst, 11-10-1946; NIOD, IC 1936, 25421 5th hearing record Overakker, 23-8-1943.
 23 NIOD, IC 1936, 2nd hearing record Menick, tweede deel, 19-9-43; NA, 2.10.58 CGO, 677 Blogg, J.H.M., PV J.H.M. Blogg, 5-7-1948.
 24 NIOD, IC 1936, 3rd hearing record Gosenson, 27-8-1943.
 25 NA, 2.12.36 Ministerie van Marine, 220 Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1944-1947, G.B. Salm aan Office of War Information (Washington), 18-6-1945.
 26 NIOD, IC 1936, 6th hearing record Overakker, 30-8-1943.
 27 NIMH, NIJ, 5/10, E. Erkelens, 'Verslag betreffende bouw en gebruik van radio-zend en ontvang-installaties in het krijgsgevangenenkamp Gloegoer bij Medan', 4-11-1946.

heten ‘working parties’, die buiten het kamp werkten, en medewerkers van de autowerkplaats wisten onder het toezicht van de Japanse opzieners diverse benodigdheden mee te nemen.

Het knutselen aan de ontvanger gebeurde liggend onder de slaaptafels achter in de barak, terwijl anderen de wacht hielden. Naast de ingang van de barak werd een schakelaartje bevestigd waarmee de achterste lamp aan- en uitgezet kon worden. Op deze wijze kon een van de radiobouwers een sein doorgegeven wanneer een bewaker naderde.

Het eerste toestel dat gereed was, borg de groep zorgvuldig op onder de badkamervloer van de barak. Van hieruit geleidden zij de snoeren langs balken en muren en spanden zij een antenne. Ook wisten de radiobouwers een primitief stopcontact aan te leggen in het raamkozijn. De ontvanger werkte aanvankelijk naar behoren, maar bleek na enige tijd niet meer bruikbaar vanwege beschadiging door de vochtige opbergruimte.²⁸

De groep besloot ook om twee draagbare ontvangers te fabriceren. De radiobouwers toverden éénliter-olieblikjes om tot gecamoufleerde veldflessen. Het bovenste deel van de blikjes werd gevuld met bijvoorbeeld koffie, zodat de radio-onderdelen in het onderste gedeelte niet zichtbaar waren. Een groen overtrek voorkwam dat de ‘veldfles’ op zou vallen. Vervolgens verdeelden ze de onderdelen van de ontvanger over drie van zulke veldflessen.

Met de ontvangers luisterden de krijgsgevangenen minstens tweemaal per dag naar nieuwsberichten van All India Radio, New Delhi en de BBC. Een aantal mensen verspreidde het nieuws onder kampbewoners en personen buiten de kampen. Mede doordat zij het nieuws verspreidde op het tijdstip dat de working-parties

binnenkwamen, waren slechts enkelen op de hoogte van de bron van het nieuws.

Ook werkte de groep aan een zender. Tot goed radiocontact met de geallieerden is het echter nooit gekomen. Hoewel de zender uiteindelijk goed zou functioneren, werd er vanuit Colombo (op Ceylon, het huidige Sri Lanka), waar het hoofdkwartier van de Bevelhebber der Strijdkrachten in het Oosten (BSO) was gevestigd, niet gereageerd op berichten. Door de zeer beperkte afspraken die voor de capitulatie waren gemaakt, heerste er veel wantrouwen ten aanzien van inkomende berichten. Men was bang dat de berichten van de Japanners afkomstig waren.²⁹

Uitschakeling van het verzet

Vanaf januari 1943, dus vrij snel nadat de organisatie vorm kreeg, arresteerden de Japanse inlichtingendiensten de eerste verdachten van de verzetskernen. Binnen enkele maanden was een groot deel van het verzet opgerold. Een combinatie van factoren heeft hiertoe geleid.

In de eerste plaats kan het grote aantal personen dat op de hoogte was van de activiteiten problemen hebben veroorzaakt. Mede door de leefomstandigheden in de kampen was het moeilijk geheimen te bewaren en ongezien activiteiten te ontplooiën. Informanten kunnen informatie hebben opgevangen en doorgespeeld aan de Japanse inlichtingendienst. Volgens de Japanse bronnen vormden een lid van de verzetsgroep en een Nederlandse hoofdcommissaris van politie hun voornaamste informatiebronnen over het verzet in Noord-Sumatra.

Een tweede factor kan de beperkte organisatiegraad zijn geweest. Betrokkenen hadden geen ervaring met het leiden van een dergelijke groepering en verloren snel het overzicht. Bovendien vergrootte de afhankelijkheid van personen buiten de kampen het risico op het aantrekken van ‘onbetrouwbare elementen’.

De voornaamste oorzaak van het oprollen van het verzet was echter de Japanse werkwijze.

28 C. van Heekeren, *Het pannetje van Oliemans. 500 krijgsgevangenen onder de Japanners. Zuid-Atjeh, 1944* (Den Haag, Uitgeverij Bert Bakker, 1966) blz. 15.

29 NIOD, IC 908, J.L. de Voogt, ‘Het ondergrondsch verzet in Nederlandsch-Indië’, 1955 [7-5-1949]; NIMH, NicJ, 5/10, E. Erkelens, ‘Verslag betreffende bouw en gebruik van radio-zend en ontvang-installaties in het krijgsgevangenenkamp Gloeoger bij Medan’, 4-11-1946.

De Japanse autoriteiten beschikten over een scala aan inlichtingendiensten en burgerkorpsen om vijandelijke activiteiten snel op te sporen.

De Japanse aanpak

Militarisering van het bestuur

Korte tijd na de capitulatie hadden de Japanse autoriteiten een stevige grip op de samenleving. Een belangrijke maatregel in dit kader was de militarisering van het bestuur. De koloniale bestuursstructuur werd grotendeels intact gelaten, maar werd ontdaan van Europese bestuurders. Het grote verschil was de militarisatie van het bestuur. De macht kwam in handen van het leger.

Het militair bestuur had, naast een aantal vrijwilligers- en burgerkorpsen, de beschikking over een uitgebreid politie- en inlichtingenapparaat. Een belangrijke schakel vormde de Politieke Inlichtingendienst (PID). De PID was een koloniale inheemse inlichtingendienst die was gericht op het verzamelen van informatie over revolutionaire en communistische stromingen binnen de samenleving. Deze dienst ging gedurende de bezetting over in Japanse handen. De Japanse inlichtingendienst maakten gebruik van dezelfde inheemse informanten, zij het onder een andere naam (*Tokkoka*).

Militaire politie: de Kempeitai

De meest beruchte inlichtingendienst was de *Kempeitai*, de militaire politie. Dit elitekorps had in de bezette gebieden als voornaamste taak het uitvoeren van contraspionage en het opsporen van anti-Japanse activiteiten. Het korps kreeg hierbij vrijwel onbeperkte macht.³⁰ Eer en discipline waren daarbij belangrijke waarden binnen het Japanse leger, en zeker bij leden van de Kempeitai.

Over de Kempeitai wordt vaak in algemene zin gesproken, maar de organisatie en werkwijze waren zeker niet op alle plaatsen gelijk. Door de vrijheid van de regionale bevelhebbers bestonden er regionale verschillen in de werkwijze van de Japanse inlichtingendiensten. Zoals aangegeven stonden verzetsleden onder

scherpe controle van spionnen en informanten. Daardoor was hun bewegingsvrijheid sterk beperkt. Vanaf begin 1943 kwamen de Japanners verschillende leden van het verzet op het spoor. Intensieve verhoren volgden.

Processtukken

Wat het verzet op Sumatra bijzonder maakt is dat er Japanse procesbundels bewaard zijn gebleven die veel informatie bevatten over de gebeurtenissen in dit gebied.³¹ De Japanse autoriteiten hebben het gerechtelijk proces tegen Overakker en Gosenson uitgebreid vastgelegd. Naast officiële documenten en telegrammen bevatten de bundels een groot aantal processenverbaal rond het proces tegen de twee officieren.

De Kempeitai had vrijwel onbeperkte macht bij het uitvoeren van contraspionage

De stukken zijn erg waardevol omdat de Japanse autoriteiten kort voor de Japanse capitulatie opdracht gaven alle administratie van het militair bestuur te vernietigen.³² Hierdoor zijn weinig Japanse overheidsdocumenten bewaard gebleven die betrekking hebben op de bezettingspolitiek in Indië.

De processtukken bevatten veel informatie over de Japanse werkwijze en het verzet op Sumatra. De documenten beslaan de periode van augustus 1943 (de overplaatsing van Overakker en Gosenson) tot januari 1945 (de terechtstelling). Vanzelfsprekend hebben deze bronnen hun beperkingen en kunnen zij niet zonder meer voor waar worden aangenomen. De bronnen zijn dan ook onderworpen aan uitgebreide kritiek.³³ In combinatie met naoorlogse ver-

30 Raymond Lamont-Brown, *Kempeitai. Japan's dreaded military police* (Stroud, Sutton Publishing, 1998); *The Kempeitai in Java and Sumatra. Selections from 'The authentic history of the Kenpeitai'* (Nihon Kenpei seishi), inl. door Theodore Friend, vertaald door Barbara Gifford Shimer en Guy Hobbs, Cornell Modern Indonesia Project (New York, Cornell University Press, 1986).

31 NIOD, IC 3093 en IC 3094.

32 E. van Witsen, *Krijgsgevangenen in de Pacific-oorlog* (Franeker, Wever, 1971) blz. 10.

33 Zie voor uitgebreide bronnenkritiek de genoemde MA-scriptie.

klaringen en overheidsdocumenten is het mogelijk een deel van de gebeurtenissen te reconstrueren. Niet alleen de werkwijze van het verzet maar ook de persoonlijke strubbelingen tussen leden onderling en de gevaren waaraan zij werden blootgesteld, komen hierin naar voren.

Werkwijze

Uit verklaringen blijkt dat de Japanse onderzoekers op Sumatra verdachten tijdens verhoren zeer regelmatig fysiek en mentaal mishandelden om informatie los te krijgen. De methoden die zij toepasten liepen uiteen, van misleiding en intimidatie tot foltering en het toepassen van de ‘waterkuur’.³⁴ De verklaringen van zowel Japanse officieren als Nederlanders over de mishandelingen maken het voorstelbaar

De Kempeitai was ervan overtuigd dat er sprake was van een grote samenzwering op Sumatra

dat zelfs de taaiste personen niet opgewassen waren tegen de langdurige mishandelingen van de Kempeitai. Via de verhoren kwamen nieuwe namen aan het licht, waarna de Kempeitai nog meer leden arresteerden. Dit sneeuwbaaleffect versnelde het proces.

Naast belastende verklaringen verzamelde de Japanse inlichtingendienst ook fysiek bewijsmateriaal. De Japanse opsporingsdiensten organiseerden huiszoekingen op zoek naar belastend materiaal, zoals briefjes, tekeningen en radioapparatuur. In mei 1943 vonden Japanse officieren de schriftelijke order van

Overakker aan Ten Velde en Woudenberg in het handvat van een aktetas.³⁵ Dit was voor de Japanse autoriteiten het bewijs dat Overakker, als hoogste bevelhebber van de troepen op Sumatra, betrokken was bij het verzet.

Maar de order leverde de Japanse officieren ook veel vragen op: hoe was het bijvoorbeeld mogelijk dat een generaal het bevel over de gebieden overdroeg aan twee reservekapiteins?

Samenzwering

De Japanse inlichtingendienst legde verbanden tussen allerlei gebeurtenissen en personen in het zogeheten ‘Overakker-complot’. Dit gaf aanleiding tot het arresteren van nieuwe verdachten. De Kempeitai onderscheidde verschillende verzetsgroepen, maar beschouwde alle groepen onderdeel van een grote verzetsgroep, genaamd *Sapoe Tangan Merah* (‘De Rode Zakdoek’).³⁶ Deze naam verwijst naar de rode zakdoeken die de leden zouden dragen.

De Kempeitai was ervan overtuigd dat er sprake was van een grote samenzwering op Sumatra en dat de leiders van de verzetsgroepen zelfs banden zouden hebben met een Javaans verzetsnetwerk. Op Java waren inderdaad groepen Molukkers die, evenals verzetsleden op Sumatra, een rode zakdoek bij zich hadden. De Japanners wisten echter niet dat het dragen van rode zakdoeken een bijgelovig gebruik was onder Molukkers, en dus niet per definitie lidmaatschap van het verzet betekende.

Van een samenwerkingsverband met verzetsgroepen op Java is geen sprake geweest. Toch bleek de Kempeitai voor wat betreft het verzet in Noord-Sumatra veel verbanden te hebben blootgelegd. Hoewel er van niet alle verzetskernen voldoende informatie beschikbaar is om alle bevindingen te verifiëren, blijken de beschuldigingen van een substantieel deel van de verzetsleden te kloppen. Na de oorlog hebben overlevenden – zowel Indo-Europeanen als inheemse KNIL-militairen, maar vooral Nederlanders – aan verschillende commissies verklaringen afgelegd waarin zij de gebeurtenissen grotendeels bevestigden.³⁷

34 NA, 2.10.14 Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische regering (AS), 5276 Beschouwing Tanabe Moritake door War Crimes Investigation Teams (WCIT) South East Asia Command (SEAC), 25-9-1946.

35 Over de plaats waar de vondst is gedaan zijn verschillende verklaringen gegeven. Volgens een van de verzetsleden was het briefje gevonden op het kantoor van Ten Velde.

36 NIOD, IC 3085, Affair of Otto Treffers, Explanatory source materials of case of Overakker.

37 Onder deze commissies bevonden zich onder meer de Commissie Gedragingen, Commissie Onderscheidingen en de onderzoeksteams van de War Crimes Investigation Teams.

Vonnissen

In september 1943 was het merendeel van de verzetsleden opgepakt. Het verzet was nage- noeg uitgeschakeld. De Japanse autoriteiten beschikten inmiddels over voldoende bewijs- materiaal. De Japanse bevelhebber gaf opdracht om een officieel onderzoek in te stellen. Overakker en Gosenson werden overgebracht van Formosa om te worden verhoord.

Om onbekende reden vaardigde het Algemeen Hoofdkwartier in Tokio het bevel uit om de zaak te seponeren. Hierdoor startte pas eind 1944 het officiële proces tegen Overakker en Gosenson. Een tiental sleutelfiguren werd meerdere malen gehoord door de krijgsraad.

Overakker en Gosenson schuldig aan onder meer het aanzetten tot spionage en anti- Japanse activiteiten. Voor deze daden kregen de generaal en kolonel de doodstraf opge- legd. Nog diezelfde dag, op de vijfenvijftigste verjaardag van Overakker, werd het vonnis voltrokken, nabij Fort de Kock.

In de periode oktober 1943 - december 1944 spraken Japanse krijgsraden nog ongeveer hon- derd vonnissen uit tegen vermeende leden van het verzet. Een aantal kreeg de doodstraf opge- legd. Het merendeel kreeg straffen opgelegd variërend van twee jaar tot levenslang. Velen stierven in gevangenschap aan uitputting, hon- ger en ziekte of kwamen om bij de torpedering van stoomschip Harikiku Maru. Uiteindelijk heeft ongeveer twintig procent van de verzets- leden de oorlog overleefd.

Ten slotte

In het noorden van Sumatra heeft een deel van de KNIL-militairen en de burgerbevolking zich verenigd in verzetskernen en na de capitulatie van het KNIL getracht zich te verzetten tegen de Japanse bezetter. Voornamelijk vanwege het uitblijven van de komst van de geallieerde troepen en de geringe beschikbare middelen is er geen sprake geweest van actief verzet op Sumatra.

Toch kan worden geconcludeerd dat de betrok- ken personen strijdlustig waren. Met gevaar voor eigen leven hebben zij zich toegelegd op activiteiten om het de Japanse bezetter zo moei- lijk mogelijk te maken en hun lotgenoten te ondersteunen. Het verzet bleek echter niet opgewassen tegen het effectieve opsporings- apparaat van de bezetter.

Het verzet in Noord-Sumatra is door de Japanse inlichtingendiensten onderworpen aan nauw- gezet onderzoek en een langdurig rechterlijk proces. In hoeverre deze werkwijze een uit- zondering op de regel was, is niet met zeker- heid te zeggen. Wat wel vaststaat is dat de processtukken uniek in hun soort zijn en zo bijdragen aan de kennis van een onderbelicht hoofdstuk uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. ■

FOTO E. ZWINKELS, NIOD

Voorkant van een van de twee Japanse procesbundels met bewijsstukken van het proces tegen Overakker en Gosenson (Uit: de Japanse procesbundels van het Overakker-proces, Indische Collectie 3093)

Een uitgebreide analyse van de processtukken en de verklaringen wekt de indruk dat de Japanse autoriteiten, ondanks een aantal zwakke punten, het proces in grote lijnen volgens internationale rechtsopvattingen hebben gevoerd.

Uiteindelijk vond de rechtszitting op 9 januari 1945 plaats. Ondanks dat Overakker en Gosenson niet betrokken waren bij de uitvoering van de plannen, werden zij als bevelhebbers verant- woordelijk gehouden voor de daden van hun ondergeschikten. De Japanse krijgsraad bevond